

TOMÁŠ KNOZ

TODTEN-GERÜST

Dobrá smrt ctnostného šlechtice v pohřebních kázáních Dona Florentia Schillinga

Úvod: Šlechticova smrt a Schillingova kázání

Nemoc a smrt patří mezi bída člověka, mnil ve shodě se svou francouzskou předlohou český humanistický spisovatel Nathanael Vodňanský z Uračova ve spise *Theatrum mundi minoris* z roku 1605. „Bída ze smrti časné“ je dokonce podle jeho názoru „všech nejžalostivějších bíd a skutkův lidských“.¹ Vize lidského života je tedy v jeho pojetí nesmírně chmurná. Člověk po celý život prochází nejrůznějšími strastmi a bídami života pouze s tou perspektivou, že na něj v jeho závěru čeká bída největší, při níž se jeho veškeré dosavadní snažení náhle stává zbytečným. Kdo prý viděl „ohydnější příšeru“, než jakou je člověk odpočívající v hrobě. Navíc „nebohý soužený člověk neví, kdy, jakým způsobem a do jakých pletek se jí (rozuměj smrti) dostane“.² Chmurná manýristická vize lidského působení na této zemi, tak typická pro Vodňanského, Komenského i další jejich současníky, však byla ještě během prvních desetiletí 17. století vystřídána vizí méně chmurnou. Ačkoliv to byla desetiletí naplněná hrůzami třicetileté války, přišla pozděně humanistická či raně barokní literatura i rétorika s teorií „dobré neboli požehnané smrti“. Smrt je dobrá, týká-li se člověka, jenž žil ctným křesťanským životem. Vede totiž k jeho vykoupení a k věčnému životu.³ Dobrá smrt tak není bídou, ale naopak ctností.⁴

1 Bočková, Hana – Mátl, Jiří (edd.): *Nathanael Vodňanský z Uračova, Theatrum mundi minoris*. Brno 2001, s. 196.

2 Tamtéž, s. 197.

3 Ariès, Philippe: *Dějiny smrti*. I, II. Praha 2000; Krusenstjern, Benigna v.: *Seliges Sterben und böser Tod*. Tod und Sterben in der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. In: Krusenstjern, B. v. – Medick, H. (edd.): *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*. Göttingen 1999, s. 469–496. Benigna von Krusenstjern cituje názor Detlefa Illmera, podle jehož názoru vyjádřeného v recenzi na výše uvedené dílo Philippa Arièse nemají být dějiny smrti předmětem historického bádání, protože se v nich neprojevuje dějinnost. Tento názor se však v žádném případě v následujících letech nepotvrdil. Illmer, D.: *Philippe Ariès, Histoire de la mort*. ZHF 6, 1979, s. 213–215.

4 Na téma smrti šlechtice v raném novověku v poslední době především B a s t l, Beatrix: „*Adeliger Lebenslauf*“. Die Riten um Leben und Sterben in der frühen Neuzeit. In: Adel im

Zemřel-li v raném novověku šlechtic, byl to nejen důvod k uspořádání důstojného pohřebního ceremoniálu, ale také důvod k sepsání a proslovení náležitě důstojného a zároveň dojemného pohřebního kázání. To v 17. století patřilo mezi vrcholné žánry dobové rétoriky a kazatelé se v něm snažili uplatnit veškeré své znalosti. Nejen ty teologické, ale také historické, geografické, znalosti antické i moderní literatury a konec konců i dobrou konkrétní znalost osoby zemřelého šlechtice.⁵

Barnabita od svatého Michaela ve Vídni Don Florentius Schilling proslul kolem poloviny 17. století svými expresivními kázáními. Lze ho v tomto ohledu považovat za nástupce svatého Jana Kapistrána a historikové o něm hovoří jako o předchůdci samotného Abrahama a Santa Clara.⁶ Charakter Schillingových kázání byl do značné míry určen místem jeho působitě. Kostel sv. Michaela byl farním kostelem dvora, dvořanů a dvorních umělců. Don Florentius měl proto příležitost osobně poznat mnohé šlechtice pohybující se na dvoře císařů Ferdinanda II., Ferdinanda III. i mladého Leopolda I. a nad rakvemi nejednoho z nich měl také možnost pronášet pohřební kázání, při němž mohl dřívější osobní známost s pohřbívanou osobou využít.⁷

Don Florentius Schilling náležel ke generaci kazatelů, kterou je možno nazvat pozdně humanistickou či raně barokní. Narodil se roku 1602, vrchol jeho kazatelského působení ve vídeňském barnabitském kostele lze klást do padesátých let

Wandel, Rosenberg 2000; K o l d i n s k á , Marie: *Každodennost renesančního aristokrata*. Praha 2001, především s. 175–192; B ů ž e k , Václav – H r d l i č k a , Josef – K r á l , Pavel – V y b í r a l , Zdeněk: *Věk urozených*. Šlechta v českých zemích na prahu novověku. Praha – Litomyšl 2002, především s. 352–379; K n o z , Tomáš: *Krankheit, Tod und Verewigung des Adelligen in der Frühen Neuzeit*. Im Schnittpunkt von historischer Anthropologie, medizinischer Anthropologie und Kunstgeschichte. In: B ů ž e k , V. – Š t e f a n o v á , D. (edd.): *Menschen – Handlungen – Strukturen*. Opera historica 9. České Budějovice 2002. V poslední době se v českém prostředí věnoval tématu dějin smrti především Pavel Král. K r á l , Pavel: *Mezi životem a smrtí*. Testamenty české šlechty v letech 1550–1650. České Budějovice 2002. Ve všech zmíněných pracích uvedena také další literatura k předkládané problematice.

- 5 E y b l , Franz M.: *Predigt – Sammlung – Literaturprogramm*. Zu Florentius Schillings Predigtsammlung „Amaradulcis“ (1658). Zeitschrift für mittlere deutsche Literatur 8, 1979, č. 3–4, s. 299–346. Na téma pohřebních kázání srovnej též H r u b ý , František: *Pohřební kázání o Jindřichovi Matyášovi z Turnu*. ČČH 38, 1938, s. 12–55; S l á d e k , Miloš: *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*, Literární archiv 27, 1994, s. 191–208; S v o b o d a , M.: *Pohřební kázání – jeden z pramenů poznání aristokratické společnosti*. Ke společným vazbám šlechtických rodin na území dnešního Euroregionu Nisa. Časové úvahy 12, 2001, s. 35–53.
- 6 P o s c h , Waldemar: *Biographische Notizen zu P. Don Florentius Schilling, dem Vorläufer von Abraham a Santa Clara*. Beiträge zur Wiener Diözesangeschichte 28, 1987, č. 2, s. 17–20.
- 7 V německém prostředí se historiografie a dějiny literatury obvykle zabývaly především problematikou protestantských pohřebních kázání. Např. sborník L e n z , R. (ed.): *Leichenpredigte als Quelle historischer Wissenschaften* 3, Marburg 1982; V e i t , Patrice: *Lektüre und Gesang im protestantischen Deutschland in der frühen Neuzeit: Das Modell der Leichenpredigten*. In: Vierhaus, R. (ed.): *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne?* Göttingen 1992, s. 271–295.

17. století, zemřel roku 1670.⁸ Jeho kázání, sebraná ve sbírce „Todten-Gerüst“, jež vyšla tiskem v Sulzbachu roku 1681,⁹ byla pronesena mezi lety 1636 a 1657. Podle Waldemara Posche zahájil Schilling svou kazatelskou činnost u sv. Michaela ve Vídni na svátek Všech svatých roku 1633 a jedním z jeho prvních posluchačů byl sám Ferdinand II. s císařovnou Eleonorou.¹⁰ Není tedy divu, že okruh jeho pozdějších posluchačů i osob, kterých se jeho pohřební kázání týkala, se rekrutoval z prostředí společenské elity císařského dvora. Schillingova kázání, jež zřejmě ve své ústní podobě trvala v některých případech až několik hodin, jsou květnatými rétorickými cvičeními. Schilling v nich ani zdaleka nečerpal pouze z biblických textů. Ty byly zcela samozřejmou součástí jeho kázání a například kniha Job byla nejspíše podle jeho názoru obzvláště vhodnou k tomu, aby vyjádřila veškerou tragedii (ale i naději), jež je obsažena v lidské smrti obecně a ve smrti šlechtice především. Florentius Schilling ovšem dokázal stejně tak čerpat z antické i dobové literatury. Zároveň ve svých proslovech prokazoval znalost architektury a dalších druhů výtvarného i ceremoniálního umění. To vše Florentius Schilling dovedl obohatit takřka nesčetnými rétorickými obraty, jejichž cílem bylo prokázání ctností zemřelé osoby, jež si svým životem zasloužila nejen obdiv svých současníků, ale především boží lásku. Smyslem jeho pohřebních kázání bylo prokázat, že je pochováván člověk, jenž prožil dobrý život a právě prošel dobrou smrtí směrem k vykoupení. Dobrá smrt je vysloužena ctnostmi a také ona sama je ctností.

Ctnost umírání a smrti

„Co je život?“ ptá se Florentius Schilling nad hrobem Fridricha Cavrianiho z Niederwaltersdorfu. A sám si na tuto otázku ihned odpovídá. „Život je malým jablkem. Chce sice býti něčím velkým, ve skutečnosti je pouhým zdáním. Na první pohled je krásné, uvnitř je ale shnilé. Klame oči a svádí ústa.“¹¹

Pokud se naplní čas a člověk dosáhne určitého věku, není pro něj představa nebezpečí smrti a umírání ničím nepřirozeným. Podle Benigny von Krusenstjern může být dokonce umíráním požehnaným, což mají v pramenech vyjadřovat pojmy jako „geduldig“, „willig“, „schicklich“, „bei guter Vernunft“ a podobně.¹²

⁸ Posch, W.: *P. D. Florentius Schilling. Prediger bei St. Michael (1636–1667). Beiträge zur Wiener Diözesangeschichte* 17, 1976, č. 4, s. 25–27.

⁹ Schilling, Florentius: *Todten-Gerüst, das ist Wohlgegründete Ehren-Gedächtnuß Hochadelicher Cavalliern, Herren und Frauen, Deren Hoch-Adeliches Herkommen, Christlöbl. Taten seel. Tod in unterschiedlichen Leich-Predigten mit angenehmen Verfassungen der Welt zum Tugend-Spiegelvorgestellt worden* Sulzbach, in Verlegung Johann Hoffmanns, Kunst- und Buchhändler in Nürnberg 1681.

¹⁰ Posch, W.: *Biographische Notizen*, s. 18.

¹¹ „Was ist das Leben? Ein Apfel klein, / Will zwar was seyn, ist doch nur Schein. / Auswendig schön, inwendig faul. / Betriegt das Aug, verführt das Maul.“ Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 170.

¹² Krusenstjern, B. v.: *Seliges Sterben und böser Tod*, s. 437.

„Stejně jako má svůj čas narození, má svůj čas i smrt“, říká k tomu Schilling.¹³ Je nutno se připravit na to, že „pokud se přiblíží určitý čas a člověk dosáhne určitého stáří, musí se změnit jeho temperament i jeho přirozenost.“¹⁴ Musí se „in terminis terminibus“ této časné smrti připravit na změnu své „Dignität und Stand“.¹⁵ Jak bude umírání probíhat, je především záležitostí „Göttlicher Disposition“.¹⁶ Období, kdy vznikala Schillingova kázání, ovšem bylo dobou válečnou. A ta samozřejmě může proměňovat umírání a smrt ze záslužné smrti křesťanského rytíře na „bösen Tod“.¹⁷

Smrt šlechtice v Schillingově symbolické řeči znamená, že je nutno jeho palác zahalit černým sukem. Jeho samotného je potom potřeba položit do hrobu, kde bude napříště ležet jako „Haufen Garben“ a bez klíče, který by ho mohl vrátit do tohoto světa, čekat na den Posledního soudu.¹⁸ „Ingredieris in abundantia sepulchrum, sicut infertur acervus tririci in tempore suo.“, komentuje Don Florentius smrt rakouského kancléře Jana Křtitele z Verdenberga a pohrává si přitom se slovy „Cantzley“ a „Cantzel“.¹⁹ Skrze dobrou smrt, „löblicher Tod“, se dočasná sláva mění ve věčnou slávu. „Smrt je cesta, ale musí to být dobrá smrt. Smrt je proměnou ubohého lidského stavu, ale musí to být požehnaná smrt. Smrt je proměnou dočasného života na život věčný, ale musí to být smrt přicházející skrze Boha, jež následuje po bohabojném životě.“²⁰ Důležitým prvkem, který měl umírání usnadnit, bylo přijetí posledních svátostí, tedy zpovědi, přijímání a posledního pomazání.²¹ Schilling se o něm patrně ani v jednom případě neopomněl zmínit. Svátost umírajících totiž nejlépe garantovala, že umírající skutečně dosáhl ‚dobré smrti‘ a že je smířen s Bohem i s lidmi. Někdy to šlo tak da-

13 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 39.

14 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 43. Srovnej též Bůžek, V. – Hrdlička, J. – Král, P. – Vybíral, Z.: *Věk urozených*, s. 364–365.

15 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 59.

16 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 40, 43.

17 Krusenstjern, B. v.: *Seliges Sterben und böser Tod*, s. 475. Válečné období by navíc v tomto ohledu bylo možné srovnat s obdobími morové epidemie, kdy také nebylo možné konat obvyklé rituály svázané s ‚dobrou smrtí‘, a ta se stávala ‚zlou smrtí‘. O tom stručně Münch, Paul: *Lebensformen in der Frühen Neuzeit*. Berlin 1998, s. 410–411.

18 O tom Wilhelm – Schaffer, Irmgard: *Gottes Beamter und Spielmann des Teufels. Der Tod im Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Köln – Weimar – Wien 1999, kap. Die Eintrittspforte ins Jenseits: Vom allgemeinen Gericht zum besonderen Gericht, s. 52–61.

19 O osobnosti Jana Křtitele z Verdenberga d'Elvert, Christian: *Die Grafen von Verdenberg*. Notizen-Blatt der historisch-statistisch Sektion, 1876, Nr. 9, s. 65–68; Tersch, Harald: „Prudenter – sincere – constanter“ – *Kanzler Verdenberg (1582–1648) und sein „Giornale“*. Unsere Heimat 66, 1995, s. 82–111. T ý ž : *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650)*. Wien 1998, s. 634–646.

20 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 59–60. Srovnej též Mařa, P.: *Renaissance des Fegefeuers in barocken Böhmen*. Bůžek, V. – Štefanová, D. (edd.): *Menschen. Handlungen – Strukturen*. Opera historika 9. České Budějovice 2001, s. 139–160.

21 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 39. Srovnej Wilhelm – Schaffer, Irmgard: *Gottes Beamter und Spielmann des Teufels*, oddíl Die theologisierte Todeangst, s. 101–137.

leko, že přijetí posledních svátostí mohlo umírajícího ochránit před psychickým a dokonce fyzickým utrpením.

Philippe Ariès ve snaze o charakteristiku mezi rozdílem v mentalitě vnímání v raném novověku a v moderní době zdůraznil, že pro člověka raného novověku byla smrt každodenně přítomna, zatímco moderní člověk ji vytěsnil do samoty uzavřených oddělení nemocnic a starobinců.²² V raném novověku byl umírající šlechtic obvykle obklopen okruhem svých blízkých, s nimiž se měl rozloučit. V symbolické rovině toto rozloučení potom pokračovalo v pohřebních slavnostech a konkrétně i v řeči pohřebního kázání. Umírající Verdenberg se, ať již ve fyzické nebo v symbolické rovině a Schillingovými ústy, loučí se svými blízkými: S manželkou Kateřinou, s níž po mnoho let sdílel společnou duši, tělo i srdce. S dcerou Annou Kamilou z Enkevoirtu, již nyní opouští, aby se po dvanácti letech opět setkal s její zemřelou sestrou Marií Cecilíí z Herbersteina. S bratrem Janem Petrem z Verdenberga, jehož opouští jako nejbližšího příbuzného i jako šlechtice a svobodného pána. S císařskými tajnými rady, kteří ho provázeli ve službě císaři Ferdinandovi a kteří ho nyní doprovázejí na pouti ‚od soudu pozemského k soudu Božímu‘. ‚Až dosud byl soudcem a nyní bude sám souzen.‘²³ S početnými zástupy rakouských šlechticů, s nimiž sdílel ctnosti a dobré mravy a pro jejichž nemajetné sirotky založil v Gorici seminář. S členy kapucínského řádu v Mödlingu, jimž byl po celý život tak příznivě nakloněn a jimž nechal postavit klášter. S příslušníky řádu barnabitů od svatého Michaela ve Vídni, s nimiž ho spojovalo podobné pouto a kteří se nyní budou starat i o jeho mrtvé tělo a nesmrtelnou duši.²⁴ S jezuitu hned z několika míst, pro něž byl štědrým podporovatelem. Se svými poddanými z městečka Strass im Strassertale, pro něž vybudoval farní kostel a pro jejichž chudé založil špitál. Rozloučení v okamžiku smrti je také jedním z významných klíčů k dobré smrti a následnému vykoupení. Žádný podobný bohumilý skutek, který během svého života umírající raně barokní šlechtic Verdenbergova typu vykonal, neměl být zapomenut, a to nejen v řeči pohřebního kázání.²⁵

22 A r i è s , Philippe: *La mort de soi*. In: Týž: *Essais sur l'histoire de la mort en occident du Moyen Age a nos jours*. Paris 1975, Préface, s. 8, a kap. Dans la chambre du mourant, s. 35–38. Srovnej též český překlad rozšířené podoby předchozího textu t ý ž: *Dějiny smrti*, I. s. 27–35, II. část *Převrácená smrt*, s. 317–357.

23 S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 51.

24 O tom, tak se o budoucnost svého těla a duše starali šlechtici ve svých testamentech K r á l , P.: *Mezi životem a smrtí*, s. 90–100.

25 O umělecké aktivitě Jana Křtitele z Verdenberga srovnej K n o z , T.: *Höfische und Lokale Künstler im Dienst Johann Baptists von Verdenberg*. In: Bůžek, V. – Král, P. (edd.): *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr. Opera historica 10*. České Budějovice 2003, s. 469–497.

Ctnost utrpení

Jedním ze způsobů, jak si vysloužit dobrou smrt a dočkat se vykoupení, může být podle Florentia Schillinga prožité utrpení, a to stejně tak utrpení fyzické jako duševní. Například jde o utrpení, jež je spojeno s bolestí a nemocí. Co je to vlastně nemoc, kterou musela ve sledovaném období podstupovat tak velká řada i těch nejvíce ctnostných a nejvíce zbožných lidí, kteří by si nepochybně zasloužili procházet životem na tomto světě bez obzvláštního utrpení, jež by mohlo být vykládáno jako boží trest? Je to jedna z životních běd, jak by to formuloval Nathanael Vodňanský, anebo cesta k vykoupení?²⁶

Schilling se ve svých pohřebních kázáních o fyzickém ani duševním utrpení nezmiňuje příliš často. Nelze však říci, že by je zcela opomíjel. Pokud tak učinil, chtěl tímto způsobem zřejmě zdůraznit trpělivost a důvěru v Boha, s níž postižené osoby svůj těžký úděl snášely. Fyzickou bolest, kterou je provázáno umírání, připomněl například v souvislosti se smrtí některých verdenberských manželek a dcer. Marie Cecilie z Verdenberga a Herbersteina svou trpělivost prokázala, když musela po několik týdnů před smrtí snášet velké bolesti, horečku, tlučení srdce a slabost. Vysokou horečku v podobné chvíli měla i Marie Zuzana z Puchheimu. Velké množství šlechticů raného novověku, včetně Adriana z Enkevoirtu, bylo navíc dlouhodobě trápeno dnou. Tedy nemocí, která pro postiženého představovala nezměrné bolesti, jež navíc za daného stavu lékařské vědy nemohly být ani výrazně tišeny. Naděje na úplné uzdravení prakticky neexistovala.²⁷ Jediné, co mohli trpící očekávat, byla „dobrá smrt“. K té je měla přivést prokázaná nezlomná víra a nejvyšší trpělivost – „höchlicher Gedult“, již museli trpící během své nemoci prokázat. Adrian z Enkevoirtu si podle Dona Florentia jako císařský generál dokázal na válečném poli nesčetněkrát poradit se svými nepřáteli. Nyní tedy na něm bylo, aby prokázal, že se stejně tak rytířsky dokáže vypořádat s dlouho trvajícím a bolestivou nemocí, která mu způsobovala nesmírné utrpení.²⁸

S fyzickou bolestí bylo mnohdy spojeno také utrpení psychické.²⁹ Schilling se zmiňuje o tom, jak se fyzický stav Marie Cecilie z Verdenberga podstatně zhoršil v okamžiku, kdy podléhala psychickému utrpení způsobenému smrtí jejího čerstvě narozeného dítěte. Propojení obojího již bylo nad síly mladé šlechtičny a nakonec vedlo i k její smrti. Psychická bolest má navíc tu vlastnost, že se neomezuje pouze na nemocného nebo umírajícího. Přenáší se na jeho blízké, kteří musejí bolestí provázené umírání milované osoby sledovat. Po její smrti u nich,

²⁶ Srovnej K n o z , T.: „... s pomocí boží dosti mírně se mám ...“ *Zdraví a nemoci Karla staršího ze Žerotína*. Časopis Moravského muzea. Vědy společenské 82, 1997, s. 183–199.

²⁷ H o r á č k o v á , Ladislava – V a r g o v á , Lenka: *Nejnovější lékařsko-antropologický výzkum kosterních pozůstatků z žerotínských hrobky v Bludově*. Časopis Moravského muzea. Vědy společenské 82, 1997, s. 201–208.

²⁸ S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 382.

²⁹ K tomu srovnej K n o z , T. (ed.): *Karel starší ze Žerotína – subjektivní anamnéza*. Časopis Moravského muzea. Vědy společenské 82, 1997, s. 209–258.

i přes důvěru v boží vůli, vykoupení a věčný život, ještě vzroste a nutí je zahalit se do smutku. Ztrácí se teprve s postupujícím časem.³⁰

Ctnost šlechtice

„Smrt je stejná u sedláka, mušketýra i maršála“, míní Schilling ve svém kázání nad hrobem Adriana z Enkevoirtu.³¹ Toto pojetí, upřednostňující princip rovnosti v okamžik smrti a tedy i princip rovnosti všech lidí před Bohem, se v jeho kázáních projevilo ještě několikrát. Například když smrt dcery dvorského kancléře Jana Křtitele z Verdenberga Marie Cecilie klade za rovnou smrti biblické Agar. Agar podle něj byla obyčejnou služkou, zatímco Marie Cecilie byla ženou urozenou. Přesto je možné jejich životy srovnávat. Agar byla služkou smrtelného muže Abraháma, Marie Cecilie byla služkou nesmrtelného Abrahámovy Boha.³² Stejně tak je ovšem podle Schillinga možné přirovnávat život šlechtičny k životu samotné císařovny. Tak to Don Florentius činí v řeči nad otevřeným hrobem švagrové Marie Cecilie, hraběnky Marie Anny, rozené z Puchheimu.³³ Marie se svými ctnostmi vyrovnala nejen císařovně Marii Leopoldině, nad jejíž rakví takéž pronášel pohřební kázání Schilling, ale i dávné císařovně Placilii, nad jejímž hrobem kázal samotný svatý Řehoř Nissánský.³⁴ Summa summarum: princip rovnosti ve smrti se podle kazatele od svatého Michaela uplatňoval po celém společenském spektru. Ve smrti si byla rovna císařovna se šlechtičnou i šlechtična se služkou. Maršál s mušketýrem a mušketýr se sedlákem.

Vedle principu rovnosti lze však z Schillingových kázání vyčíst i princip jedinečnosti šlechtického stavu, jenž se projevuje i ve smrti. „Co je šlechta?“, ptá se vídeňský barnabita. Šlechta je „majorum claritas; ein Glantz und Klarheit der Vorfahren“.³⁵ „Nobilitas sola est, atque unica virtus.“³⁶ Je nositelkou veškerých ctností – „edlen Tugenden“, s nimiž je možno se na tomto světě setkat. Jako autoritu zaštiťující toto tvrzení si bere stejně tak antického Aristotela, jako křesťanského sv. Tomáše Akvinského. Šlechta podle něj stojí na počátku všech věcí a je bezprostředněji účastna na veškerém působení. Šlechta je tím vyšší a větší, čím je blíže k Bohu. Přibližují ji tedy k němu její ctnostné činy a prošlá utrpení. Šlechta bez ctností by byla pouhou náhražkou, jako kdyby byl drahý kámen v prstenu nahrazen pouhým sklíčkem. Právě ctnosti šlechtice jsou tím, co naru-

³⁰ B ů ž e k , V. – H r d l i č k a , J. – K r á l , P. – V y b í r a l , Z.: *Věk urozených*, s. 367–370.

³¹ S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 382. Srovnej též P o w i s , Jonathan: *Der Adel*. Padeborn – München – Wien – Zürich 1986, kap. Status und Hierarchie, s. 17–34.

³² S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 10.

³³ Marie Anna z Verdenberga, rozená z Puchheimu, byla ženou bratra Marie Cecilie, hraběte Ferdinanda z Verdenberga.

³⁴ S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 120–122.

³⁵ S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 138.

³⁶ Podle Juvenala. S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 139.

šuje výše uváděný princip rovnosti. Jsou tím, co způsobuje, že se šlechtic ocitá blíže Bohu než sedlák. Šlechtic má tedy přece jen větší šanci dočkat se ‚dobré smrti‘ a následného vykoupení.³⁷

Ctnost dvořana

Prakticky v žádné z významných středoevropských šlechtických knihoven raného novověku nechyběla kniha Baltazara Castigliona *Dvořan* a mnohdy se zde nacházely i další knihy tohoto druhu.³⁸ Tato zvláštní a pro renesanční Itálii velmi typická kategorie šlechtice, v záalpské Evropě raného novověku obvykle označovaná pojmem dvorský šlechtic, byla samozřejmě opět charakterizována prostřednictvím ctností, které by pro dvořana měly být typické.

Za základní ctnost dvořana je možné považovat jeho věrnost vůči panovníkovi. Hrabě Fridrich Cavriani z Niederwaltersdorfu, císařský tajný rada, nejvyšší komorník a nejvyšší hofmistr císařovny, byl v titulu Schillingova kázání přímo nazván „věrným mužem“.³⁹ Jeho příbuzný a zároveň kolega ve službě na císařském dvoře, rakouský dvorský kancléř Jan Křtitel z Verdenberga, jenž zemřel ve svých šestašedesáti letech a byl pochován ve své vlastní rodinné hrobce ve dvorském farním kostele u sv. Michaela, byl zase kazatelem oceněn za to, že „náležel stejně Bohu, jako i císaři“.⁴⁰

Ctnosti dvořana byly v období raného novověku více méně předem dány a pouze se v nepatrných variantách obměňovaly. V Schillingových kázáních je to dobře patrné právě na příkladu zmiňovaného hraběte Verdenberga. Kazatel v tomto ohledu citoval císařského historiografa Franze Christopa Khevenhüllera, jehož text je možno považovat za svého druhu oficiální panovníkův názor na jednotlivé dvořany Ferdinanda II. Verdenberga ocenil za jeho moudrost, povahu, opravdovost a píli, za jeho vzdělání, výmluvnost a dobré mravy.⁴¹ Don Schilling k tomu dodal, že uvedené ctnosti hraběte směřovaly „nejen k Bohu, ale i k lidem“.⁴² Službu Bohu a ve prospěch „Catholischer Religion“ tedy ve shodě s dobovými představami spojil se službou pro „Erzhaus Österreich, Kayser und

37 B a s t l , Beatrix: „*Adeliger Lebenslauf*“. Die Riten um Leben und Sterben in der frühen Neuzeit. In: *Adel im Wandel*. Rosenberg 1990, s. 377–390; B ů ž e k , V. – H r d l i č k a , J. – K r á l , P. – V y b í r a l , Z.: *Věk urozených*, kap. Tradice urozenosti, s. 35–72. Šlechtic má navíc výhradní právo být pohřben na čestném místě v kostele. O tom A r i è s , P.: *Dějiny smrti*, I. s. 94–114.

38 F e l i x , A. (ed.): *Baltassare Castiglione, Dvořan*. Praha 1978. Srovnej P l e v a , Martin: *Hmotná kultura moravské barokní šlechty ve světle pozůstalostních inventářů*. Časopis moravského muzea, *Vědy společenské* 85, 2000, s. 131–155.

39 S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 170.

40 S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 60.

41 S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 44. Srovnej K h e v e n h ü l l e r , Franz Christoph: *Contefet Cupferstich*. Leipzig 1721, pag 104–106.

42 S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 35.

hohen Potentaten“ - vše samozřejmě „zur Ausbreitung der Catholischen Glaube“. ⁴³ Do hrobu tak měl tento nyní již „Gottruhende Grav“ přijít „reich und seelig“. ⁴⁴ Císař uvedené kladné vlastnosti svého dvořana náležitě ocenil, a to nejen tím způsobem, že mu věnoval svou přízeň a lásku. Věrnost a službu Verdenberga ve prospěch Rakouského domu a osobně císaře Ferdinanda II., jež podle Schillinga svým významem přesahovala měřítko císařské rezidence ve Vídni i rakouských zemí a zahrnovala celou Svatou říši římskou, bylo potřeba ocenit také konkrétním způsobem. A tak byl Verdenberg postupně jmenován radou rakouského regimentu, rakouským dvorským kancléřem, císařským komorníkem a nakonec i tajným radou. Vedle toho byl císařem obdařen hraběcím titulem a také četnými statky. ⁴⁵

Celé řadě raně novověkých dvořanů se podařilo sloužit několika po sobě jdoucím panovníkům. Z prostředí české pozdně renesanční šlechty je nejlepším důkazem patrně Adam mladší z Valdštejna, který postupně působil na dvoře Rudolfa II., Matyáše Habsburského a nakonec i Ferdinanda II. ⁴⁶ Taková dlouhá kariéra však nebyla pravidlem. Velmi často si nový panovník do svých služeb přivedl okruh sobě blízkých osob, jejichž kariéra končila v okamžiku jeho smrti a nástupu panovníka nového, což posléze ovlivnilo i dvořanovu vizi vlastní dobré smrti a jeho památku. Právě tak tomu bylo i u Verdenberga, který byl po smrti Ferdinanda II. roku 1637 propuštěn z dvorských služeb. Až do smrti vlastní roku 1648 se s touto skutečností nedokázal smířit a několikrát to na dobové poměry dosti otevřeně komentoval i ve své korespondenci. ⁴⁷ Schilling se o této skutečnosti ve svém pohřebním kázání vyjádřil dosti diplomaticky, i on se ovšem nad nevděčností Ferdinanda III. vůči věrnému dvořanovi jeho otce pozastavil. Podle jeho názoru měl být Verdenberg místo propuštění do výslužby spíše povýšen mezi opravdové tajné rady. ⁴⁸ Samozřejmě, že pro počínání nového císaře ovšem našel i slova omluvy a samo propuštění do výslužby nazývá „zproštěním povinnosti docházet do tajné rady“. ⁴⁹

O ctnostech raně barokního dvořana, císařského a dvorského úředníka, o jeho záslužných „Reichs- und Landgeschäften“ však měla vypovídat i jiná památka než jeho výše zmiňované tituly a bohatství. V případě Verdenberga to podobně

⁴³ Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 36.

⁴⁴ Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 30.

⁴⁵ Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 38.

⁴⁶ Koldinská, Marie – Mařa, Petr (edd.): *Deník rudolfinského dvořana*. Adam ml. z Valdštejna 1602–1633. Praha 1997; Koldinská, M.: „Muž kompromisu“ v nekompromisních časech. *DaS* 17, 1995, č. 3, s. 22–27.

⁴⁷ Dopis Jana Křtitele z Verdenberga Rudolgu Coroninimu z 28. února 1637. Hallwich, Hermann (ed.): *Briefe und Akten zur Geschichte Wallensteins (1630–1634)*. Bd. IV. Wien 1912, s. 802–803; Tersch, H.: „Prudenter – syncere – constanter“ – Kanzler Verdenberg (1582–1648) und sein „Giornale“. *Unsere Heimat* 66, 1995, s. 82–111.

⁴⁸ Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 45.

⁴⁹ Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 46.

jako u jeho četných současníků bylo „sepulchrum“ s epitafem z ušlechtilého mramoru, jež mělo být trvalým svědkem této paměti.⁵⁰ Mělo to být svědectví o rytířskosti, duchovnosti a lásce k Bohu.⁵¹ Svědectví náhrobku, který „střeží tělo, nikoliv však duši“.⁵² Který není pouhou připomínkou či oslavou dvořana samotného a jeho postavení u panovníkova dvora, ale navíc znovu fyzicky i přeneseně shromažďuje celou jeho rodinu; podobně jako tomu bylo za života jejích členů. V neposlední řadě je náhrobník spolu s hrobkou rodovým „lieu de memoire“, jež podává svědectví o dějinách dvořanova rodu a zprostředkuje symbolickou komunikaci mezi jeho žijícími a zemřelými členy.⁵³

Ctnost vojáka

Raný novověk, naplněný náboženskými válkami, ve velké míře pěstoval kult vojáka, označovaného jako „miles christianus“.⁵⁴ Bylo samozřejmé, že padne-li někdo za křesťanskou víru, popřípadě za „tu správnou“ konfesi, dočká se nejen ‚dobré smrti‘, ale také věčného života. A to bez ohledu na to, nebude-li se u něj jednat o ‚náhlou smrt‘.⁵⁵ Uvedená představa poskytovala dostatek prostoru, aby byla v pohřebních kázáních oslavena celá řada vojevůdců a důstojníků, jejichž pojetí života se ve skutečnosti nepochybně značně lišilo od všech představ zbožně prožitého života.⁵⁶

-
- 50 Srovnej Schemper – Sparholz, Ingeborg: *Die Grabdenkmäler*. In: Weinberger-Albrecht, K. (ed.): *St. Michael. Stadtpfarrkirche und Künstlerpfarre in Wien 1288–1988*. Wien 1988, s. 236–243; Knoz, T.: *Krankheit, Tod und Verewigung von Adligen in der Frühen Neuzeit*. In: Bůžek, V. – Král, P. (edd.): *Menschen – Handlungen – Strukturen*. Opera historica 9. České Budějovice 2001, s. 81–115, zde především s. 95–96, 99–102; Týž: *Höfische und Lokale Künstler im Dienst Johann Baptistis von Verdenberg*, s. 478–479. V obecné rovině o náhrobcích a jejich symbolickém významu srovnej též Ariès, P.: *Dějiny smrti*, s. 306–323.
- 51 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 39.
- 52 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 57. Srovnej Wilhelm – Schaffner, I.: *Gottes Beamter*, kap. Der Tod als Trennung des Leibes und der Seele, s. 43–52.
- 53 Winkelbauer, Thomas – Knoz, Tomáš: *Geschlecht und Geschichte*. Grablagen, Grabdenkmäler und Wappenzyklen als Quellen für das historisch-genealogische Denken des österreichischen Adels im 16. und 17. Jahrhundert. In: Bahlcke, J. – Strohmeyer, A. (edd.): *Konstruktion der Vergangenheit*. ZHF. Beiheft 29. Berlin 2002, s. 129–178.
- 54 O tom Wang, Andreas: *Der ‚Miles christianus‘ im 16. und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition*. Ein Beitrag zum Verhältnis von sprachlicher und graphischer Bildlichkeit. Bern-Frankfurt/M 1975.
- 55 Srovnej kapitoly „Jäher Tod“ a „Soldatentod und Militärsorge“. Krusenstjern, B. v.: *Seliges Sterben und böser Tod*, s. 479–480, 483–487.
- 56 O pozici vojevůdců, velitelů a vojáků v období třicetileté války vyšla v posledních letech poměrně bohatá literatura. V českém prostředí především Klučina, Petr: *Třicetiletá válka*. Obraz doby 1618–1648. Praha 2000 a Englund, Peter: *Nepokojná léta*. Praha 2000.

Důstojníka, jakým pro Dona Florentia Schillinga byl například Adrian z Enkevoirtu, bylo ovšem možné srovnat s římským císařem Hadrianem, se Scipiem či s Alexandrem Velikým. Enkevoirt strávil v císařském vojsku celých třiačtyřicet let. „Ozbrojenou rukou, vyzbrojenou pěstí a obrněnou hrudí“ věrně sloužil hned třem císařům – Ferdinandovi II., Ferdinandovi III. a Leopoldovi I. Vojenskou dráhu zdědil po předcích a neváhal pro ni opustit svůj rodný Utrecht. Už jako sedmnáctiletý bojoval jako knecht. Od muškety přešel k píce, od píky k praporci, od praporce k partyzáně a od partyzány ke generálské holi. V bitvě u Lützeniu již velel pluku tří tisíc kyrysníků. Zúčastnil se velkého množství válek, bitev a polních tažení. Sloužil tak zároveň Rakouskému domu i veškerému křesťanstvu, tak těžce ohroženému tureckým nebezpečím. Po celou dobu své vojenské kariéry hledal válečnou slávu a vyhýbal se každé hanbě. Slávu na bitevním poli přitom nikdy nezískával pro svou osobu, nýbrž pro císařství. Ctnosti, za něž si zasloužil ‚dobrou smrt‘, to byla vojenská udatnost a hrdost, postavená do služeb křesťanského panovníka v boji proti nevěřícím a nepřátelům pravé víry. Dále láska ke spravedlnosti a věrnost panovnickému domu. Jen škoda, posteskl si Schilling, že mu nebylo dáno dovršit svou službu panovníkovi smrtí na bitevním poli, jak by si jistě sám přál, ale „jen“ na lůžku na svém zámku v Ledči nad Sázavou, když byl soužen těžkou podagrou.⁵⁷

Ani vojevůdce či voják, má-li dojít k ‚dobré smrti‘, nemůže zapomínat na Boha. Nezapomínal na něj ani Adrian z Enkevoirtu, a to bez ohledu na situaci, ve které se právě nalézal. I v největším ohrožení života na bitevním poli se pravidelně modlil páteční pašije. Dbal na to, aby se jeho raněným vojákům dostalo svátosti i posledního pomazání. Na totéž nezapomněl ani v okamžiku, kdy se na smrtelném loži ocitl on sám. Po celý život podporoval jezuity i další katolické řády. Symbolické přitom podle Schillinga mělo být i místo, kde se Adrian nechal pohřbít. Vídeň jako sídlo císaře i hlavní město katolické víry.⁵⁸

„Po celý život bojujeme a musíme bojovat“, říká na závěr poněkud nostalgicky pater Schilling, „ale nad smrtí nezvítězíme nikdy“. „Wo der Degen? Wo die Mousquet? Wo das Faindl? Wo die Partesan? Wo der General-Stab? Anstatt des Degens das Crucifix. Anstatt der Mousquet das Rauchfaß. Anstatt des Faindls das Partuch. Anstatt der Partesan die schwarze Kreuzstang. Anstatt des General-Stabs die Todten-Leuchter. So macht es der Tod, dieser solle uns eintreiben.“ Cesta vojevůdce přes slávu na válečném poli ke slávě boží se tak uzavírá.

57 Adrian z Enkevoirtu byl zetěm rakouského dvorského kancléře Jana Křtitele z Verdenberga a manželem jeho dcery Anny Kamily. Panství Leděč nad Sázavou pro něj a svou dceru získal Jan Křtitel z Verdenberga v procesu pobělohorských konfiskací poté, co prodal nedaleké panství Kácov a sám svůj zájem přenesl na Moravu. O tom K n o z , T.: *Državy Karla staršího ze Žerotína po Bílé hoře*. Osoby, příběhy, struktury. Brno 2001, s. 319–320.

58 Schilling se místem pochování Adriana z Enkevoirtu zabývá v části svého pohřebního kázání, kterou by bylo možno nazvat fečnickou otázkou „Proč Vídeň a ne Utrecht?“ S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 383–384.

Ctnost manželky

Urození mužové a urozené ženy jsou si podle kazatele Schillinga ve smrti rovni.⁵⁹ Dobrým způsobem naplněný manželský stav a mateřství je Florentiem Schillingem chápáno jako významná ctnost. Snad je to dáno úskalími, s kterými byl úděl žen v raném novověku spojen a které mohly vést až ke smrti.⁶⁰ Don Schilling si byl této skutečnosti velmi dobře vědom, vždyť pronášel svá kázání nad hrobem mnoha mladých žen, které zemřely v těhotenství, při porodu nebo krátce po něm. Zvláště, když nejednou v krátkém čase za sebou zemřely dvě po sobě následující mladé manželky jednoho šlechtice (v tomto případě Ferdinanda z Verdenberga) a on musel promlouvat nad jejich rakví.⁶¹

Údělu ženy si ostatně byla vědoma i celá řada Schillingových současníků. Císařský historiograf František Kryštof Khevenhüller to vyjádřil, když se pokoušel ve stručnosti charakterizovat život a osud Cecilie Renáty, dcery císaře Ferdinanda II. a manželky polského krále Vladislava IV. Vasy. Smyslem života mladé královny mělo být přivést na svět následníka polského trůnu. Cecilie Renáta si podle svého životopisce tohoto cíle byla vědoma a podřídila mu všechno ostatní. Ne nadarmo byla její hlavní ctností ‚Gottesforcht‘. Roku 1640 byla obdařena synem Janem Kazimírem, ten se však dožil pouhých sedmi let. Krátce po porodu zemřela i její druhorozená dcera. Třetí těhotenství se mělo stát osudné i pro samotnou matku. Její osud byl zpečetěn na zámku ve Vilně v březnu roku 1644, v symbolickém věku třiceti tří let.⁶²

Uděl mladých manželek-šlechticů byl tedy v raném novověku všeobecně chápán jako velmi těžký. Příliš mnoho takových mladých žen, Schillingem na příkladu Marie Cecilie z Herbersteina nazývaných ‚junge Matronin, achtzehen-jährige Heldin‘, umíralo nedlouho po svatbě či po narození dítěte, takže radost v rodině se měnila v žal a oslava v pohřeb.⁶³ Podobný osud jako královna Cecilie Renáta měla i snacha rakouského dvorského kancléře Marie Zuzana z Puchheimu a Verdenberga. Poté, co se roku 1648 provdala za Ferdinanda z Verdenberga, narodil se jí syn Jan Křtitel. Zemřel však krátce poté, co dovršil dva měsíce svého života. Tři čtvrtě roku nato, v dubnu roku 1659 ‚Feld-Blum‘ Marie Zuzana porodila dceru Kateřinu Alžbětu. Matka ale ještě v den porodu dostala

⁵⁹ Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 99.

⁶⁰ Výzkum údělu žen-šlechticů se v posledních letech stal samostatným historiografickým tématem. Z literatury alespoň King, Margareth L.: *Die Frau*. In: Garin, E. (ed.): *Der Mensch der Renaissance*. Frankfurt/M – New York 1990, s. 283–320. V české historické literatuře hraje v tomto ohledu dodnes nepřehlédnutelnou roli kniha Janáček, Josef: *Ženy české renesance*. ¹Praha 1977, ²Praha 1987.

⁶¹ V tomto případě to byly dvě manželky Ferdinanda z Verdenberga – Marie Zuzana z Puchheimu a Marie Maxmiliana z Valdštejna. Schilling si byl údělu žen i jistého tragického osudu některých šlechtických rodin velmi dobře vědom. Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 133.

⁶² Khevenhüller, Franz Christoph: *Conterfet Cupferstich*. 2. Band. Leipzig 1721, pag. 85.

⁶³ Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 6.

silnou horečku a po osmi dnech ve verdenberském paláci na vídeňském Novém trhu zemřela.⁶⁴ „Kindel-Bett - zugleich Todten-Bett.“⁶⁵ Obě ženy se podle Schillingova oblíbeného obrazu o Ráchel a Benjaminovi rozhodly následovat své dítě na věčnost, ačkoliv stejnou láskou milovaly i své manžele, které tím opouštěly.⁶⁶

Přijala-li umírající žena ještě před svou smrtí poslední pomazání a svátosti a trávili-li s ní její poslední chvíle zbožní kněží (samozřejmě nejlépe otcové barnabité), mohlo se o ní po vzoru Marie Cecilie říci, že „byla stejně tak pěkná duchem, jako tělem“.⁶⁷ Utrpení Marie Cecilie, jež s výše zmiňovanou dcerou Ferdinanda II. a polskou královnou Cecílií Renátou sdílela vedle osudu i jméno, bylo navíc posíleno skutečností, že ještě před svou vlastní smrtí viděla umírat své právě narozené dítě. Přesto, v souladu se symbolikou svých jmen (Marie po Matce Boží, Cecilie po mučednici), se podle kazatelových slov údajně více radovala ze křtu svého syna Jana Zikmunda, nežli se smoutila jeho smrtí. Voda ze křtu totiž proměnila jeho život z dočasného na věčný.⁶⁸

Don Florentius Schilling měl náplast i na mladý věk šlechtičen, v němž velmi často opouštěly tento svět. Samozřejmě, že jejich smrt považoval za tragickou a velmi předčasnou. Pro pozůstalé však dokázal nalézt i slova útěchy. Marie Cecilie z Herbersteina podle něj zemřela v mladém věku osmnácti let, Marie Zuzana si dokonce až do smrti zachovala své dětství.⁶⁹ Jejich společnými atributy bylo mládí, krása a ctnost.⁷⁰ I kdyby se však dožily vysokého věku osmdesáti let, nemohly by jej naplnit více, než jak se to stalo během oněch let osmnácti. Starého člověka provázejí na tomto světě především bolesti a utrpení, mládí je ovšem spojeno s radostmi a nevinností. Marie Cecilie z Herbersteina byla nevinná jako dospívající dívka i jako mladá žena a manželka Zikmunda z Herbersteina. Nevinná byla jako matka a nevinná zůstala i v okamžiku své smrti, nad níž nemohla zvítězit ani přes své mládí, bohatství a urozenost. Z tohoto důvodu se nepochybně dočkala věčné blaženosti. „Seelig seynd die Todten, welche in dem Herrn sterben.“⁷¹ V případě Marie Maxmiliány z Valdštejna spekuluje Schilling na téma věku zemřelých šlechtičen podobným způsobem znovu. Roku 1654 šlo již o několikáté úmrtí v rodině Verdenbergů za sebou, navíc Ferdinand z Ver-

64 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 101–102.

65 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 145.

66 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 113. Obraz o Ráchel také v kázání o Marii Maxmiliáně z Valdštejna a Verdenberga. Tamtéž, pag. 126.

67 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 9.

68 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 11. O smrti Marie Cecilie z Verdenberga a Herbersteina srovnej též HHStA Wien, Archiv Grafenegg, Giornale. Ze zápisků Jana Křtitele z Verdenberga je patrné, že kancléře zastihla zpráva o smrti jeho dcery na cestě do Řezna v císařském doprovodu, odkud na dálku organizoval její pohřeb. Ani nepřítomnost ve Vídní nezastřela jeho zármutek nad úmrtím dcery.

69 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 114.

70 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 136.

71 Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 17.

denberga po čtyřech letech ovdověl již podruhé. A znovu byla jeho manželka sotva osmnáctiletá. „O Tod, wie bitter ist Gedächtnuß deiner! Gib unserer Grävin noch 18 Jahr, noch diesen wieder 18, noch diesen wieder so vil bis sie von 18 kommt bis auf 81, so wär ihr Leben worden ein leidiges Amplius Labor, ein lauten Mühe und Arbeit, ein Ach und Weh!“⁷² I v tomto případě se tedy naplnilo, že předpokladem pro dobrou smrt a vykoupení šlechtičny jsou mládí, krása, bohatství a ctnost. „Po smrti odejde krása, mládí a bohatství, ctnost zůstává.“⁷³

Ctnost dítěte

Mnoho šlechticů raného novověku očekávalo narození dítěte s nepředstíranou netrpělivostí. Ne vždy ovšem kýžený potomek a dědic přicházel na svět a období po roce 1600 se proto pro středoevropskou šlechtu stalo obdobím hluboké krize. Zřejmě zcela neplatí občas uváděné názory, že se šlechtická společnost raného novověku přednostně soustředila na svět dospělých, zatímco děti stály na okraji její pozornosti a byly odkázány do privátního světa šlechtičen, kojných a dvorních dam.⁷⁴ Neschopnost mít potomky byla v souvislosti s příběhem biblického Samsona považována za boží trest.⁷⁵ Bez mužského potomka nemohl být naplněn dynastický princip, jenž dával životu šlechty nadčasový smysl. A jestliže mužský potomek na svět přišel, nebylo nikdy jisté, přežije-li několik prvních let svého života. Vysoká novorozenecká a dětská úmrtnost raného novověku se nevyhýbala ani bohaté a zdánlivě v hojnosti a přepychu žijící aristokracii a byla postrachem prakticky pro všechny šlechtické rodiny.⁷⁶ Beatrix Bastl upozornila na skutečnost, že ve sledovaném období zemřelo ve šlechtickém prostředí v posledních měsících těhotenství nebo v prvním týdnu po narození sto dětí z tisíce, během prvního roku života dalších 246 a do čtrnáctého roku života ještě sto šedesát dětí. Patnáctého věku života se tedy dočkala jen asi polovina počatých šlechtických dětí.⁷⁷ Také mnoho šlechtických matek ze Schillingových kázání muselo v posledních okamžicích svého života sledovat i poslední vydechnutí

⁷² Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 142.

⁷³ Schilling, F.: *Todten-Gerüst*, pag. 145–146.

⁷⁴ Rozbor problému z poslední doby Bůžek, V. – Hrdlička, J. – Král, P. – Vybíral, Z.: *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha – Litomyšl 2002, s. 266–270; Petráň, J. a kol.: *Dějiny hmotné kultury*. III/1, Praha 1995, s. 153–158; Král, P.: *Mezi životem a smrtí*, s. 73–89, zde především s. 73–74. Srovnej též Ariès, Ph.: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris 1973, především část *Le sentiment de l'enfance*, s. 29–186.

⁷⁵ Bůžek, V. – Hrdlička, J. – Král, P. – Vybíral, Z.: *Věk urozených*, s. 271.

⁷⁶ Richard van Dülmen provedl porovnání dětské úmrtnosti napříč sociálním spektrem. Dülmen, Richard v.: *Alltagsgeschichte der frühen Neuzeit*. Das Haus und seine Menschen. München 1990, s. 88, o umírání a smrti ve stáří s. 215–228.

⁷⁷ Bastl, B.: „*Adeliger Lebenslauf*“, s. 377–428, zde s. 382.

svého právě narozeného dítěte.⁷⁸ V případě smrti Marie Zuzany z Puchheimu a Verdenberga Schilling dokonce připomíná, že se mladá šlechtična rozhodla svou vlastní smrtí následovat na věčnost své zemřelé dítě.⁷⁹

Není proto divu, že si Don Florentius Schilling ve svých kázáních spolu s osudem šlechtičen (ale i šlechticů) všímal také osudů jejich dětí. Jestliže v obecné rovině pro vyjádření osudu a smrti šlechtice či dvořana sahal po biblickém příběhu Joba, v případě smrti (šlechtického) dítěte to byl výše připomínaný příběh o Ráchel a Benjaminovi.⁸⁰

Pokud významnou okolností poskytující předpoklad dobré smrti u matky bylo poslední pomazání a přijetí svátostí, byl to u dítěte křest. Florentius Schilling nikdy neopomněl zdůraznit, že dítě ještě před smrtí křest přijalo. Právě tato svátost mu měla zajistit věčný život.⁸¹ Díky křtu se mohl Jan Zikmund z Herbersteina stát dítětem po pravici Boží, jako jím byl biblický Benjamín.⁸²

Závěr: Topoi a individualita

Schillingova kázání jsou nepochybně jedinečným literárním dílem, a proto i ojedinělým historickým pramenem, který dost možná vypovídá více o osobnosti svého autora nežli o zachycených šlechtických osobách nebo o obecném kulturním charakteru období nastupujícího baroka. Don Florentius Schilling ve svých pohřebních kázáních zároveň lavíroval mezi obecnými topoi na téma smrti a šlechtických ctností, jež mu předepisovala dobová rétorika i mentalita, a konkrétní znalostí osob, nad jejichž rakví promlouval.

Představa o šlechtických ctnostech byla v raném novověku více méně dána. Spisovatelé i jiní umělci čerpali z obecné zásoby „dostupných ctností“ a variovali je podle konkrétní situace a osoby. Jako vhodný prostředek k umělecké licenci jim sloužila především díla antických autorů a biblická podobenství. Právě tak si počínal i Florentius Schilling, ne nadarmo považovaný za jednoho z nejlepších kazatelů své doby. Jeho pohřební kázání byla v tomto ohledu významnými literárními díly, v nichž kazatel prokázal velkou míru sečtělosti, obraznosti i schopnosti práce s textem a jazykem. Pro „oficiálně uznané“ ctnosti, jimiž se vyznačovaly jednotlivé osoby z prostředí dvora Ferdinanda II. sahal například i do děl svého současníka Františka Kryštofa Khevenhüllera *Annales Ferdinandeae* a Con-

78 Autoři knihy *Věk urozených* upozornili na skutečnost, že takovým matkám měla sloužit jako útěcha kniha Václava Klementa z roku 1612 *Kratičké sepsání sloužící ku potěšení rodičům, jimž pán Bůh prostředkem smrti časné dítky z tohoto světa povolati ráčí*. B ů ž e k , V. – H r d l i č k a , J. – K r á l , P. – V y b í r a l , Z.: *Věk urozených*, s. 281–282.

79 Samozřejmě to byl pouze symbolický obraz, Nepřipadalo u úvahu, že by si mladá šlechtična sama vzala život. S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 113.

80 I M 3 5 , 18–19.

81 S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 11.

82 S c h i l l i n g , F.: *Todten-Gerüst*, pag. 14.

terfet Cupferstich. Téma smrti tak v jeho promluvách nabylo obecné a nebývale dramatické podoby.

Při svých kázáních však Don Schilling využil také osobního sepětí s osobami, jichž se týkala. Schilling byl vídeňský barnabita a svá kázání pronášel ve farním kostele císařského dvora, takže jeho osobní známost a přátelství s mnohými dvorskými šlechtici ani příliš nepřekvapuje. Především se to týkalo rodinného okruhu rakouského dvorského kancléře Jana Křtitele z Verdenberga, jehož příslušníků pochovával během několika desetiletí 17. století hned několik. Právě uvedená osobní vazba Schillinga na pochovávané šlechtice způsobila, že Schillingova kázání přesáhla úlohu dobře konstruovaného rétorického díla a stala se poselstvím o době a lidech v okamžiku uzavření se jejich pozemského díla a „časného života“.*

TODTEN-GERÜST

Der gute Tod des ehrbaren Adeligen in den Leichenreden des Don Florentius Schilling

Schillings Predigten verkörpern ohne Zweifel ein einzigartiges literarisches Werk und somit eine einmalige historische Quelle, die mehr über die Person des Autors sagen als über die verstorbenen adeligen Personen bzw. den allgemeinen kulturellen Charakter der Epoche des aufkommenden Barock. Don Florentius Schilling lavierte in seinen Leichenpredigten zwischen allgemeinen Topoi zum Thema Tod und adelige Würde, was ihm die zeitgenössische Rhetorik und Mentalität vorschrieb, auf der einen Seite und dem konkreten Wissen um die Personen, an deren Grab er tröstende Worte spendete.

Die Vorstellung hinsichtlich der adeligen Würden war der frühen Neuzeit mehr oder minder eigen. Schriftsteller und andere Künstler schöpften aus dem allgemeinen Reservoir „erreichbarer Würden“ und variierten diese entsprechend der konkreten Situation und Person. Als geeignetes Mittel für die künstlerische Lizenz dienten ihnen vornehmlich die Werke antiker Autoren sowie biblische Gleichnisse. Ebenso agierte auch Florentius Schilling, der nicht umsonst als einer der besten Prediger seiner Zeit galt. Seine Leichenpredigten stellen in dieser Hinsicht ein bedeutendes literarisches Zeugnis dar, in denen der Prediger ein hohes Maß an Wortgewalt, Bildhaftigkeit und die Fähigkeit, mit Sprache und Text umzugehen, an den Tag legte. Für die „offiziell anerkannten“ Würden, durch die sich einzelne Personen aus dem Milieu am Hofe Ferdinands II. auszeichneten, griff Schilling zum Beispiel auf die Werke seines Zeitgenossen Franz Christoph Khevenmüller Annales Ferdinandeí und Conterfet Cupferstich zurück. Das Thema des Todes erhielt somit in seinen Werken eine allgemeine und ungewöhnlich dramatische Gestalt.

Bei seinen Predigten nutzte Don Schilling auch die Verbindungen zu Personen, die seine Predigten betrafen. Schilling erwies sich als Wiener Barnabita und seine Predigten trug er in der Pfarrkirche des Wiener Hofes vor, so daß sein persönlicher Bekanntheitsgrad und seine Freundschaft mit zahlreichen Adeligen bei Hofe nicht sehr überrascht. Vor allem betraf dies das familiäre Umfeld des österreichischen Hofkanzlers Johann Baptist von Verdenberg, dessen Angehörige Schilling im Verlaufe mehrerer Jahrzehnte des 17. Jahrhunderts gleich mehrfach zu Grabe trug. Gerade die angesprochenen persönlichen Bande Schillings zu den verstorbenen Adeligen bewirkten, daß Schillings Predigten die Rolle eines gut konstruierten Werkes überstiegen und zu einer Botschaft über die Zeit und die Menschen im Augenblick des Abschlusses ihres irdischen Werkes und „zeitlichen Lebens“ wurden.

* Studie byla připravena s podporou Grantové agentury České republiky v rámci grantového úkolu registrační číslo 404/01/1265.